

18. VE 19. ASIRDA AVRUPA'DA PARA, BANKA VE MEVDUAT ALANINDA YAŞANAN GELİŞMELERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU' YANSIMALARI

Nurullah KARTA^(*)

Özet: Osmanlı Devleti'nde ekonomik yaşam, 18. yüzyıl ve sonrasında Avrupa ülkelerinin ekonomik yapısından doğrudan etkilenecek şekilde şekillenmiştir. Bu dönem aynı zamanda, Osmanlı ekonomisi ile Avrupa ekonomisinin bütünleşmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti, bütçe açıklarından ve dış borçların ödenememesinden kaynaklanan nedenlerle, öncelikle Avrupa finans piyasalarını çözüm olarak görmüştür. Bu durumla birlikte Osmanlı Devleti'nde yabancı bankalar kurulmaya başlanmış ve sermaye piyasalarının gelişimi gündeme gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Para, Banka, Mevduat, Dış Borçlanma.

18 AND 19 CENTURY EUROPEAN MONEY, BANK DEPOSITS AND DEVELOPMENTS IN THE FIELD OF REFLECTION OF THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract: Economic life in the Ottoman Empire in the 18th directly affected by the economic structure of European countries formed after a century and. This period also, the Ottoman economy refers to a period beginning with the integration of the European economy. Because the Ottoman Empire, not refundable for reasons of budget deficits and external debt, primarily seen as a solution to the European financial markets. This situation began to be established in foreign banks and capital markets with the development of the Ottoman Empire came up.

Key Words: The Ottoman Empire, Money, Banking, Deposits, Foreign Bor

I. GİRİŞ

Osmanlı iktisadi yapısı, her ne kadar özellikle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinin iktisadi yapısından ve işleyişlerinden etkilenmeye başladıysa da, özellikle Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkilerin gelişme gösterdiği 18. yüzyıl ve sonrasında, Osmanlı ekonomisinde daha açık bir ekonomik anlayışının gündeme geldiği görülmektedir. Bu dönem itibariyle birçok Avrupa ülkesi ile imzalanan ticaret anlaşmaları, dış ticaret hacminin büyümesine yol açtığı gibi, süreç içerisinde dış ticaret açıklarını da beraberinde getirdiğinden, Osmanlı ekonomisinde parasal dengeler de derinden sarsılmaya başlamıştır.

Avrupa karşısında Osmanlı genişlemesi 1683'te 2. Viyana kuşatması ile durdurulmuş ve ikinci dönem olarak ifade edilen geri çekilme başlamıştır (Geç,

^(*)Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD

2000 : 39). Bu dönemden itibaren Avrupa insanlık tarihinin 10.000 yıldan beri benzeri görülmemiş büyük bir dönüşümü gerçekleştirirken, elde ettiği kaynaklar, nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi inanılmaz ölçülerde artmaya başlamış ve aradaki mesafe Osmanlı aleyhine hızla açılmaya başlamıştır (Geç, 2000: 39).

17. Yüzyılın başlarından itibaren de Osmanlı ekonomisi içerisinde önemli değişimlere neden olan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmıştır. 18. Yüzyıla gelince bu sorunlar daha da büyümeye başlamış ve bu durum kaçınılmaz olarak finansman ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Öncelikle parasal ihtiyaçların karşılanması için iç borçlanma yoluna giden Osmanlı Devleti, zaman içerisinde bu şekilde fon ihtiyacını karşılayamayacağını anlayınca, Avrupa ülkelerinden temin ettiği dış borçlarla ekonomisini ayakta tutmaya çalışmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 1854-1914 yılları arasında 41 kez dış borçlanma yoluyla finansman sağlama çalışmıştır. Ancak bu durum, zamanla dış borçların finanse edilmesi sorununu da beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı İmparatorlukta, para ve mevduat ihtiyacının karşılanabilmesi için öncelikle yabancı bankalar kurulmuş ve süreç içerisinde de birçok yabancı banka Osmanlı Devleti'nde şube açma yoluna gitmiştir. Bu yönüyle de Osmanlı İmparatorluğu'nda bankaların, hazinenin para ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak kurulduğu görülmektedir.

Ancak zaman içerisinde iç ve dış borçları karşılayamayacak duruma gelen Osmanlı Devleti, 1875 yılında moratoryum ilan etmiş, 1881 yılında da borç ödemelerini düzenlemesi adına Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu gelişme, İmparatorluğa doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da yapılmasını sağlamıştır. Yabancı şirketlerin Osmanlı Devleti'nde varlık göstermesi ile birlikte de, öncelikle mal piyasalarının, ardından da finans piyasalarının düzenlenmesi amacıyla İmparatorluk sınırları içerisindeki ilk borsa kurulmuştur. Borsanın işleyişleri, Osmanlı ekonomisi ile Avrupa ekonomisinin bütünleşmesi yolunda ilk adım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada da bu doğrultuda, öncelikle "18. Asırda Avrupa'da Para, Banka ve Mevduat Alanında Yaşanan Gelişmeler" başlığı altında, söz konusu dönem itibarıyla Avrupa ülkelerindeki iktisadi gelişmeler değerlendirilecektir. Çalışmanın diğer bölümlerinde de, Avrupa ülkelerindeki bu iktisadi gelişmelerin Osmanlı iktisadi yapısına yansımalarının ne yönde etki ettiği üzerinde durulacaktır.

II. 18. ASIRDA AVRUPA'DA PARA, BANKA VE MEVDUAT ALANINDA YAŞANAN GELİŞMELER

15. yüzyıldan itibaren başlayan coğrafi keşifler, Avrupalı Devletlerin ekonomik işleyişlerini direkt olarak etkileyen bir etmen olmakla birlikte (Anbar, 2009: 17-37), 16. yüzyıl Avrupa ekonomisi çok fazla bir varlık gösterememiş, en fazla üretimin söz konusu olduğu tarımsal üretimde dahi düşüşler yaşanmıştır

(Urgancı, 1982: 12). Bu dönemden sonra başta Hollanda olmak üzere Avrupa Devletleri'nin modern tarıma geçmeleri, ilk defa pazar için tarımsal üretimde bulunulması faaliyetleri beraberinde getirmiştir ki, bu durum parasal işleyişlerin de değişmesini gerektirmiştir (Öner, 2001: 18). 17. yüzyıl itibariyle de Avrupalı Devletler, reform ve rönesans ile birlikte ve sömürgeciliğin yaygınlaşması doğrultusunda, dünya iktisadi yapılanmasının ve mali işleyişlerinin temel belirleyicisi olma niteliğine sahip olmaya başlamışlardır (Turgut, 1998: 31).

17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başları itibariyle Avrupa Devletlerinin devlet yapılarında söz konusu olan değişim ve merkezileşme eğilimleri doğrultusunda merkezi devletlerin kurulmaya başlanması, devletlerin para, altın ve/veya gümüş stoklarına da bakış açılarını değiştirmiştir (Anbar, 2009: 20). Dönem çerçevesinde sömürge topraklardan getirilen büyük miktardaki altın ve gümüş, ekonomilerin iyileşmesine katkı sağlamış ve devletler, ekonomik güçleri oranında nüfuz kazanır hale gelmiştir.

18. yüzyıl itibariyle etkisini daha fazla hissettirmeye başlayan para konusundaki bolluk, Avrupalı Devletlerin farklı ekonomik işleyişler doğrultusunda hareket etmesini beraberinde getirmiştir (Kennedy, 1998: 34). Örneğin; korumacı dış ticaret politikaları izlenmeye başlanmış (Sefer, 2010: 21), tahıl ve diğer birtakım temel gıda maddelerinin ihracatına öncelikle sınırlandırma getirilmiş, ardından da bu malların ihracatı tamamen yasaklanmıştır (Anbar, 2009: 21). Aynı kapsamda ithalat vergileri büyük oranda artırılmış ve yerli üreticilerin desteklenmesi adına tekel hakları ve ihracat sübvansiyonları desteklenmiştir (Turgut, 1998:35). Genel olarak bütün Avrupa Devletlerinde görülen bu refah artışı, nüfus artışını da beraberinde getirmiş, nüfus artışı ile birlikte de yeni sosyal sorunlar gündeme gelmiştir (Kennedy, 1998: 41).

Bankacılığın gelişmesi bağlamında değerlendirildiğinde ise, Avrupa'da bankaların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başladığı görülmektedir (Anbar, 2009: 21). Bankaların kurulması, ekonominin devlet tarafından kontrol edilmesi gerekliliği dolayısıyla, devlet kontrolünün daha sistemli bir şekilde yapılmasına neden olmuştur. Aynı kapsamda vergi sistemlerinde de değişikliğe gidilmiş ve "aynı vergilendirme" yerine, "nakdi vergilendirme" kullanılır hale gelmiştir (Yıldırım, 2010: 11-19).

Bankacılık sisteminin 17. yüzyıl ve özellikle 18. yüzyıl itibariyle Avrupa'da yaygınlaşmaya başlaması, Avrupa Devletleri'nin de rekabet içerisinde olmalarına neden olmuştur. Bu rekabet ortamında Kuzey Batı Avrupa Ülkeleri ile İngiltere ve Hollanda gibi birtakım ülkeler daha fazla paya sahip olmaya başlamışken (Sefer, 2010: 29); İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerin ise çok fazla varlık gösteremedikleri görülmektedir (Kennedy, 1998: 43).

Aynı dönem, Avrupalı Devletlerin üretim artışını da destekleri bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede devletler, modern üretim tekniklerinin kullanılması yönünde üreticileri desteklemişler, "daha fazla emeğe daha düşük ücret" (Kazgan, 1997: 39) politikaları ile üretimi artırmayı

hedeflemişlerdir. Sömürge ülkelerden de altın, gümüş ve baharat ihracatının ekonomik refahı artırması yanında, bu ülkelerin aynı zamanda bir pazar niteliği taşıması da, yine ekonomiye katkı sağlayan bir unsur olarak görülmüştür (Kennedy, 1998: 47-48).

Bu süreci kendi adına en iyi şekilde değerlendiren ülke ise, İngiltere olarak kabul edilmektedir (Sédillot, 1982: 81). İngiltere, bu dönemde dünyanın en hızlı gelişen ve en etkin ekonomisi haline gelmeye başlamış ve bu yönüyle de sanayileşmeyi gereği gibi işleyişlerine yansıtılabilen ilk ülke olma niteliğine sahip olmuştur (Kennedy, 1998: 51). Ekonomisini iyileştirmek adına öncelikle rüzgâr ve buhar gibi yeni enerji kaynaklarından yararlanan İngiltere, zaman içerisinde tüm bu enerji kaynaklarının yerine petrolü kullanmak bakımından da öncelikli olarak hareket etmiştir (Baechler, 1986: 17).

Avrupa Devletlerinde mevduat ile ilgili işleyişler ise, ilk olarak mevduat kabulünün gerçekleştirilmesi anlamında, 13. ve 14. yüzyıllarda gündeme gelmeye başlamıştır (Hamitoğulları, 1986: 89). Bu bağlamda Avrupa'da hem mevduat kabulü hem de kredi kullanılmasına yönelik işlemler, şahitler önünde yapılan bir sözlü anlaşma ile gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde itibaren söz konusu sözlü anlaşmalar, "Holograph Belgesi" (Kennedy, 1998: 57) adı verilen bir yazılı belge düzenlenmesi şeklinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Avrupa ekonomisinde uzun yıllar kullanılmaya devam eden "Holograph Belgesi" doğrultusunda mektubun imzacısı muhatap durumundaki bankere, belirli bir miktarı belirtilen tarihte lehtara ödemesi havalesinde bulunmaktaydı (Beşirli, 2009: 185-208). Günümüzde kullanılan poliçelere benzeyen "Holograph Belgesi", öncesinde tedavül edilememekteyken (Fertekegilil, 2000: 45), 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen sürede ve özellikle de 18. yüzyılda modern şeklini almış ve mevduat kredi bankacılığı içerisinde işleyişlerini devam ettirir hale gelmiştir (Kennedy, 1998: 61).

18. yüzyıl mevduat kredi bankacılığı, bankerliğin kuşaktan kuşağa aktarıldığı ve banker ailelerinin büyük üne sahip olduğu böylesi bir dönemin ardından gelişme göstermiştir. Sistemin temelinde, "Merchant Banker" ya da "Merchant Bank" adı verilen (Koraltürk, 1999: 499) ve özellikle Londra piyasalarında görülen poliçe kabullerinin satımına dayanan bir anlayış yer almaktadır (Kennedy, 1998: 65).

Bankacılık sisteminin mevduat alanında da gelişme göstermesinin karşın, bankerlik tamamen ortadan kalkmış değildir (Pamuk, 1994: 61). Özellikle "Lombardia Bankerleri" olarak adlandırılan bankerlerin para piyasalarında büyük söz hakkına sahip olmaları dolayısıyla, günümüzde bile hala senet ve emtia avans kredisi için, "Lombard İşlemi" tanımlamasının kullanılması söz konusudur (Toprak, 1985: 790).

Bankerlerin dönemin bankalarından daha fazla para satmaları, bankacılık sisteminin bu dönemde büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Çünkü bankalardan kralların ve hatta devletlerin bile borç aldığı görülmektedir ki; bu borçları veren bankerler olduğunda, ailelerin

malvarlığına el konulması suretiyle borçlar tahsil edilebilmekteyken, bankalar aynı yönde hareket edemediklerinden / etmediklerinden zarar etmekteydiler.

Bir anlamda da Avrupa bankacılığı, banker ailelerinin kurumsallaşmaya başlaması ile gelişme göstermiştir (Köse, 2001: 30-39). Ancak zaman içerisinde aile bankalarının yanı sıra devlet bankaları da kurulmaya başlanmıştır. İlk defa 1152 tarihinde Venedik'te ve ikinci bankada 1408 tarihinde Cenova'da kurulmuştur (Hasan Ferid : 2008 :9). 18. yüzyıla kadar İtalya, Felemenk ve Almanya'da bankalar açıldıktan sonra 1660 da İspanya'da 1668'de İsveç'te Stockholm'de ve 1689'da da İngiltere'de açılmıştır (Hasan Ferid, 2008 : 11). Amsterdam, 1500-1700 yıllarında uluslar arası maliyenin merkezi rolünü üstlenmişti (Kenedy, 1991 : 82). 18. yüzyıl itibariyle de bankacılık sistemi tüm Avrupa Devletlerine yayılmıştır. Süreç içerisinde kurumsal bankacılık anlayışı, yine 18. yüzyıl itibariyle "Merkez Bankacılığı"(Toprak, 1985: 792) anlayışına geçilmesine de katkı sağlamıştır. Bu dönem, aynı zamanda bankacılık sistemine yönelik olarak "Bankacılık Hukuku" (Eldem, 1999: 127) bağlamında ilk yasal düzenlemelerin de gündeme geldiği bir dönemi ifade etmektedir.

18. yüzyılda Britanya genelindeki kasabalarda çoğunlukla yerel ticaret ve sanayi tüccar, işadamı ve toprak sahiplerince kendi bonolarını piyasaya süren bankalar açılmıştı (Catherine Eagleton-Jonathan Williams, 2011 : 263). 16. yüzyıldan sonra da, sadece bankalar değil, örneğin İngiltere'de kuyumcular da, kendilerine yatırılan madeni paraların karşılığı olacak şekilde kâğıt para basabilmekteydiler (Kennedy, 1998:71).

Kağıt para ihraç girişimlerinin çoğunun siyasi ve ekonomik kargaşa koşulları altında yürütüldüğü dikkate alındığında, başarısız bir durum ortaya koymaları şaşırtıcı değildir. 1694 ve 1695 yılları arasında kurulmuş olan Bank of England ve Bank of Scotland gibi Batı'daki ilk kalıcı başarıya sahip bono ihraççılarıdır. Aslında bu bankaların en önemli rolü "sürekli faiz fonu" adıyla mali sıkındaki hükümete borç para temin etmektir (Eagleton-Williams, 2011:261). Osmanlılarda durum ise, para düzenini 16. Asrın son çeyreğine kadar oldukça iyi götürmekteydi. Ancak 1580-1640 tarihleri arasında parasal sıkıntılar ortaya çıkınca sık sık tağşişlere başvuruldu (Pamuk, 2000:21). Bu dönemde paranın değerinde önemli ölçüde dalgalanmalar ortaya çıktı. Balkanlar ve Anadolu'daki darphanelerin kapatılmasıyla Osmanlı'nın temel para birimi olan akçe yok olunca, piyasalarda işlemler Avrupa sikkeleriyle yapıldı (Pamuk, 2000 :21).Finansman açığını kapatmak üzere başvuru yöntemlerinin tümü para arzını ve devletin talebini artırmaya yönelik olduğu için enflasyonu körükleyen bir neden olarak da görülmektedir (Geç, 2000: 220). Osmanlı para birimi 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı para sistemi çözülme ve gerileme sürecine girmemiştir. Tam tersine, 18. Yüzyıldan itibaren devlet toprak kayıplarıyla daralırken, Batı Avrupa merkezli ticaret ve finans içine çekilmiştir. 19. Yüzyılda ise, devlet reformlar dönemiyle beraber diğer devletler izlenerek, çift

metalli düzen benimsenerek altın standardına doğru yol almıştır (Pamuk, 2000: 21).

III. 18. ASIRDAKİ GELİŞMELERİN OSMANLI DEVLETİ'NE YANSIMALARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl ve sonrası, iktisadi gelişmeler açısından "Klasik Dönem" olarak nitelendirilmektedir (Karaman ve Pamuk, 2009: 26-33). Bu bağlamda 16. yüzyıl, Osmanlı iktisadi yaşamında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Çünkü özellikle 17. ve 18. yüzyıl itibariyle Avrupa'da parasal genişlemenin beraberinde getirdiği olumsuzluklar (Açba, 1995: 34), Klasik Dönem'de Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlerle iktisadi ilişkilerin de temel belirleyicisi olmuştur.

18. yüzyıl ve sonrası için Osmanlı iktisadi yaşamını şekillendiren temel unsurlar, ya devletin idari yapısından kaynaklı "iç unsurlar" (Karamursal, 1989: 67) ya da tamamen yabancı etkisi ile gündeme gelen değişimleri içeren "dış unsurlar" (Karamursal, 1989: 69) olarak değerlendirilebilmektedir. Bu unsurlar, her ne kadar süreç içerisinde girift bir yapı arz etmeye başlasa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısını şekillendiren temel unsurların özellikle dış unsurlar olduğu söylenebilir (Öner, 2005: 51).

Klasik Dönem sonrası için Osmanlı – Avrupa iktisadi ilişkilerini belirleyen, çoğunlukla tek taraflı olarak Avrupa'dır (Karaman ve Pamuk, 2009: 29). Bu temelde de ilişkiler daha çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun aşağıda verilen sorunlarına yönelik olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısı, genel olarak bütün Avrupa Devletleri'nde olduğu gibi, iktisadi ve mali açıdan bir daralma dönemi olma niteliğine sahiptir denilebilir. Diğer bir görüşle, bu konu değişim/dönüşüm dönemi olarak da adlandırılmaktadır (Tezcan, 2012). Devletin ekonomi üzerindeki etkisi, türlü engeller yüzünden gayet sınırlı kalmıştır (Geç, 2000: 45). Neticede, Osmanlı-Avrupa iktisadi ilişkileri sürekli kötüye gitmeye başlamış ve ithalat-ihracat imkânları da daralma göstermiştir.

Çalışmanın bu aşamasında, Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısına ilişkin olarak söz konusu dönemin genel olarak değerlendirilmesinin ardından, para, bankacılık ve mevduat alanına yönelik yaşanan değişimler değerlendirilecektir.

A. Büyük Bunalım Ve Osmanlı Dış Ticareti

Genel olarak dünya ekonomisi adına düşünüldüğünde 1873- 1896 Dönemi, hem yüzyılın ortalarından 1873 yılına kadar devam eden "Büyüme Dönemi"nden hem de daha sonrasında Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren uzun dönemli genişlemeden farklı bir nitelik arz etmektedir. Bu dönemde birçok ülkede ihracat hızlı bir gelişme gösterememiş, tersine dış ticaret hacminde düşüş gözlenmiştir (Pamuk, 2007: 125). 1873 yılını izleyen çeyrek yüzyıl boyunca

Osmanlı ekonomisinde de iç üretimde uzun dönemli değişimler gündeme gelmiş ve farklı bir konjunktur ortaya konulmaya başlanmıştır (Pamuk, 2007: 126).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticaretinin büyüme hızı, 1780 ile 1830 yılları arasında yılda % 1,5'un altında gerçekleşmekteydi. Buna karşılık, Tablo 1.'de de verildiği doğrultuda, hem cari fiyatlarla hem de 1880 yılı sabit fiyatları çerçevesinde yapılan hesaplamaları göre, ihracat ve ithalatın yıllık ortalama büyüme hızı, 1839-1841 yılları arasından 1852-1854, 185-1859 ve 1871-1873 yılları arasındaki dönemlere göre, % 25'in üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 1. Osmanlı Dış Ticaretinin Büyüme Hızları (Yıllık Ortalama Bileşik Hız / Yüzde Olarak / İngiliz Sterlini Cinsinden)

ihracat		ithalat		
Yıllar	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla
1839/41-1852/54	5,3	5,3	5,5	6,4
1857/59-1871/73	5,0	6,2	4,9	5,2
1879/81 - 1897/99	1,2	2,7	0,6	2,5
1879 /80-1887/88	0,9	2,8	- 0,8	2,0
1887/88-1898/99	2,3	2,2	1,4	2,7
1897/99-1905/07	4,3	3,4	6,0	4,3
Yıllık Ticaret Hacmi				
Yıllar	İhracat	İthalat		
1850 – 1852	8,8	9,5		
1880 – 1882	15,2	15,4		
1910 – 1912	26,9	38,3		

(Kaynak: Pamuk, 2007, s. 127)

Tablo 1.'de de görüldüğü üzere; 1880 yılının sabit fiyatlarıyla hesaplanan ihracat ve ithalat hacimleri, 1879 – 1881 ile 1897 – 1899 arasındaki dönemde, ortalama yıllık % 3'ün altında bir hızla artmıştır.

1879 – 1880 ile 1887 – 1888 arasındaki dönemlerde, cari fiyatlarla hesaplanan cinsinden ihracat, yılda ortalama % 0,9 oranında gerilemiştir. 1887 – 1888 ile 1898 – 1899 arasında bir miktar iyileşme görülmüş ve bu doğrultuda

1879 – 1881 ile 1897 – 1899 arasındaki dönemde, yıllık büyüme ortalama % 1,2 olarak gerçekleşmiştir.

Cari fiyatlarla hesaplanan ithalat da, ilk alt dönemde azalma göstermiş ve 1887 – 1888 döneminden sonraki iyileşmenin de etkisiyle, 1879 – 1881 ile 1897 – 1899 arasındaki büyüme yılda ortalama % 0,6 olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızında söz konusu olan yavaşlama, ticaretin ülkeler arası dağılımında önemli bir değişikliğe neden olmamıştır. Orta ve Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri ise ABD'nin payı bu dönemde, % 75'in biraz üzerine yükselmiştir. Almanya, Osmanlı dış ticaretindeki payını 1880'li yıllarda, özellikle de Büyük Britanya aleyhine genişletmeye başlamıştır. Ancak Büyük Britanya Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracat ve ithalatında en büyük paya sahip olan ülke konumunu, 1913 yılına kadar korumuştur (Pamuk, 2007: 126).

Osmanlı dış ticaret hadleri 1871 ile 1889 arasındaki dönemde hızla gerilemiş, 1889 ile 1896 arasındaki dönemde ise bir miktar iyileşme göstermiştir. 1896 yılından sonra sanayileşmiş ülkelerin tarımsal mallara olan talebi tekrar artmaya başlayınca da, Osmanlı dış ticaret hadleri düzelmeye göstermiş ve 1911 – 1913 yılları arasında, 1870'lerin başlarındaki düzeyi yakalamıştır (Pamuk, 1994: 71).

Özellikle 1830 – 1850 yılları arasında söz konusu olan Osmanlı dış ticaret açığının temelinde, Osmanlı'da hâkim olan zihniyet yatmaktadır. Osmanlı'da ödemeler dengesi, sanayi üretiminin korunması ya da emek yoğun ürünlerin tarım ürünleriyle değişimi yoluyla emeğin korunması gibi bir kaygı olmaksızın, pazarda mal bolluğu sağlamak açısından ithalatı yararlı olarak görmekteydi. Bu zihniyet çerçevesinde Osmanlı, ticaret imtiyazlarını, yani kapitülasyonları İmparatorluk için yararlı saymış ve İmparatorluğun çıkarına olduğu gerekçesiyle bu tür imtiyazları merkantilist Avrupa ülkelerine rahatça tanımıştır (Anbar, 2009: 11).

Ancak tanınan imtiyazlara rağmen Avrupa ülkeleri, bu imtiyazları yeterli bulmadıklarından, haricinde ticaretin serbestleşmesini, gümrük tarifelerinde indirim yapılmasını ve tüccarlarına her türlü malı alıp satma imkânı tanınmasını talep etmişlerdir. Bu doğrultuda 1838 yılında İngiltere ile 1839 yılında da Fransa ile ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. Devam eden yıllarda da diğer birtakım Avrupa ülkeleri ile ticaret anlaşmalarının imzalanması ile Osmanlı, Avrupa ülkelerinin “ortak pazarı” durumuna gelmiştir (Kıray, 2008: 68).

Ticaret anlaşmaları, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar yürürlükte kalmıştır. 1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve ardından diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarıyla gümrük vergilerinin indirilmesi, yabancı tüccarların, onların temsilcileri ve ortaklarının Osmanlı ülkesi içinde serbestçe dolaşım istedikleri malı alıp satmalarına izin verilmesi, Osmanlı dış ve iç ticaretini geliştirmiştir (Anbar, 2009: 12).

Dönem itibariyle ithal fazlası sonucunda ortaya çıkan tediye açığı, zaman içerisinde büyüdüğünden, tüm altın, gümüş ve dahi bakır akçeler, tediye açığının kapatılabilmesi için dış ülkelere aktarılmıştır. Bu durum neticesinde para kıtlığı söz konusu olmaya başlamış ve dolayısıyla da ekonomik etkinliklerin zayıflaması ile devlet mekanizması sekteye uğrar hale gelmiştir (Kazgan, 2005: 73).

Aynı dönemde, dünya altın üretimi özellikle 1840 ve 1870'li yıllar arasında büyük bir artış göstererek dünya ekonomisini içinde bulunduğu darboğazdan kurtardı. Yeni keşfedilen altının büyük bir kısmı 1851 ve 1853'de borsalarda yoğun çalışan şirketlerin ithal etmesi yoluyla dünya ekonomisine kattılar. Bu durumda bankaların rezervleri artınca tedavüldeki para miktarı arttı ve fiyatlardaki düşüş eğilimi ortadan kalmış oldu (Kssaba, 1993:40).

Bir diğer finansman etkinliği Galata bankerleri ve tüccarları, dış ticaretin finansmanında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Fakat uzun zamandır batıdaki itibarları sayesinde kredili alışveriş yapma olanağı bulan Galata bankerleri ve tüccarları da kredibilitelerini yitirmeye başlayınca, Osmanlı para darlığını gidermek için iç borçlanmaya (kaime ihracı) ve ardında dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır (Anbar, 2009: 12).

1874 yılından önceki dönemler değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırımların da, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına yatırılan miktarlar oldukça yüksekti ve giderek de yükselmekteydi. 1854–1864 dönemine kıyasla, 1865–1874 yılları arasında, gerek Osmanlı Devleti'nin Avrupa finans piyasalarından borçlanması ile ilgili fon akışları ve gerekse de toplam borç ödemeleri hızla artmıştır (Pamuk 2009: 131). Osmanlı maliyesinin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi, Avrupa ve ABD menkul kıymetler borsalarında yaşanan 1873 Krizi sonrasında olmuştur. Sanayileşmiş ülkelere çevre ülkelere sermaye akışı kesilince, Osmanlı'da borçlarını ödeyemez duruma düşmüştür. 1875 Ekim ayında yarıya düşen borç ödemeleri, 1876 yılı itibariyle tamamen durdurulmuştur (Tanör, 2011: 3).

1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla, Avrupalı yatırımcıların Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimi de başlamıştır. Bu dönemin özelliği, net fon akışı yönünden tersine çevrilmiş olmasıdır. 1880 ile 1898 yılları arasında, yeni borçlanma düşük düzeyde kalmıştır. 1873 yılını izleyen çeyrek yüzyıllık dönemde, gerek toplam üretimin bileşiminde ve gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası işbölümündeki konumunda kayda değer bir değişiklik olmamıştır (Yıldız, 2007: 113-125).

Bu belirlemeler doğrultusunda anlaşılan Osmanlı ekonomisi bu yüzyılda farklı bir yapıyla karşı karşıya kalmıştır. Dış ticaretin büyüme hızında görülen yavaşlama ve kötüleşen dış ticaret hadlerinin ya da fiyatlarının yanı sıra, gerek dünya buğday fiyatlarındaki hızlı düşüş ve gerekse de Avrupa sermayesinin Osmanlı maliyesi üzerinde sıkı bir denetim kurması da, 1873 yılı sonrası ekonomik durgunluğun yansımaları olarak ortaya çıkacaktır.

B. 18. Asır Ve Sonrası Osmanlı'da Bankacılık

Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılık, Tanzimat Dönemi'ne kadar gelişme gösterememiştir. Bunun temel nedeni ise, faizin İslamiyet tarafından haram kılınması ve bankacılık ile sarraflık gibi işlerin ise daha çok, gayrimüslimlere bırakılmasıdır. Ancak özellikle 18. yüzyıl ve sonrası itibariyle dünya ekonomisinin gidişatından kaynaklanan etkilerden uzak kalamayan Osmanlı, dışa açık bir ekonomik anlayış sürdürmek bakımından, yabancı sermaye yatırımlarına da daha fazla olanak tanır hale gelmiştir. Bunun neticesinde de Osmanlı İmparatorluğu, kaçınılmaz olarak bankacılık faaliyetlerinin içerisinde yer almaya başlamıştır (Takan, 2001: 4).

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda bankacılık faaliyetlerinde bulunulmasından önce, Galata bankerleri ya da sarraflar tarafından borç verme işlemlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda Galata bankerleri; kambiyo işlemleri yapılması, senet iskonto edilmesi, vergilerin iltizamının alınması, devlet adamlarının gelirlerinin yönetilmesi vb. gibi birçok alanda hizmet vermekteydiler (Akgüç, 1987: 8).

Osmanlı Devleti'nde, ilk bankanın kurulması yönelik girişim talebi 1836 yılında İngilizler tarafından Osmanlı Hükümeti ile paylaşılmıştır. Osmanlı Hükümeti, İngilizlerin bu talebine olumlu bir yaklaşım sergilemekle birlikte, aslında öncelikle devletin parasal işleyişlerini koordine edecek ve bu konudaki ihtiyaçlarını karşılayacak bir "devlet bankası" kurulmasını istemekteydi. Ancak buna karşın Osmanlı Devleti'nde ilk banka, 1847 yılında İngilizler tarafından "Dersaadet- İstanbul Bankası (Banque de Constantinople)" adı altında kurulmuştur (Bayraktar, 2002: 71-87).

Osmanlı Hükümeti'nin ön ayak olması ile J. Alleon ve T.H. Baltazi isimli iki Galata bankeri tarafından kurulan bu bankanın amacı, Osmanlı Lirası'nın İngiliz Paund'u karşısındaki değerini sabit tutarak (1 Sterlin = 110 Kuruş) ticareti ve finansal faaliyetleri kolaylaştırmaktı. Paranın değerini korumada tam başarılı olamayan ve kaime spekülasyonuna bulaşan İstanbul Bankası, 1852 yılında tasfiye edilmiştir (Anbar, 2009: 13).

İstanbul Bankası daha kapanmadan birbiri ardına yeni banka kurma teklifleri gelmeye başlamıştır. Bunun ön önemli nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanma ihtiyacı ve yüksek faiz oranlarıdır. Ayrıca, Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere ve Fransa, gerek dış ticaret ve gerekse Osmanlı Hükümeti'ne verilecek dış borçlar bakımından, kendileri tarafından güdümlü bankaların kurulmasının faydalı olacağını düşünmekteydiler (Anbar, 2009: 14).

Osmanlı Hükümeti'nin bir devlet bankası kurulmasına yönelik talebi doğrultusunda da ve İngiliz ortaklığı ile 1856 yılında 500.000 Osmanlı Lirası sermaye ile "Ottoman Bank (Osmanlı Bankası)" kurulmuştur. Ottoman Bank, 1863 yılında yerini İngiliz ortaklığı ile beraber Fransız ortaklığını da içeren "Bank-ı Osmanî-i Şahane"ye bırakmıştır (Bayraktar, 2002: 85).

“Yeni Osmanlı Bankası” olarak da değerlendirilen “Bank-ı Osmanî-i Şahane”ye, Osmanlı Devleti’nin borçlanmasına aracılık etme ve banknot basma ayrıcalığı tanınmıştır. Bu doğrultuda da Osmanlı Bankası, bir nevi “Merkez Bankası” olma niteliğine sahip olmuş ve mali kargaşaları nihayetlendirmek amacı ile işleyişlerini devam ettirmiştir (Anbar, 2009: 14).

1856 – 1875 yılları arasında ise, Osmanlı Bankası’na ek olarak ve bu bankanın faaliyetlerini desteklemek adına 11 banka daha kurulmuştur. 1875 – 1922 yılları arasında yabancı sermayeli 7 banka daha kurulması söz konusu olmuş, ayrıca 18 yabancı bankada Osmanlı Devleti topraklarında 18 şube açmıştır (Karabıyık, 2001: 11).

1888 yılında ilk ulusal banka olma niteliğine sahip olan Ziraat Bankası kurulmuştur ki; Ziraat Bankası’nın kurulmasına kadar, Osmanlı Devleti topraklarında sadece yabancı sermayeli bankaların yer alması söz konusuydu (Akgüç, 1987: 9).

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki; Batı ülkelerinde Sanayi Devrimi’nin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılması bankacılığın gelişmesine yol açmış iken, Osmanlı Devleti’nde bankaların kurulmasındaki asıl neden, hazinenin borç para gereksinimini karşılamak olmuştur (Anbar, 2009: 15).

C. 18. Asır Ve Sonrası Osmanlı’da Dış Borçlanma

18. yüzyıl itibariyle Osmanlı İmparatorluğu, özellikle merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki denetiminin gittikçe azalmaya başlaması ile birlikte, büyük bir mali bunalım ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bunalım da neticesinde, Osmanlı dış borçlanmasının önünü açan temel etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

1838 yılında İngiltere ile imzalanan ve zaman içerisinde diğer Avrupa Devletleri için de uygulamaya konulan ticaret anlaşmaları ile de gümrük gelirleri azalma göstermeye başlamış ve kaçınılmaz olarak bütçe açıkları gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti, bütçe açıklarının kapatılabilmesi için öncelikle “tağşiş” yöntemini uygulamaya başlamış, Galata bankerlerinden ve sarraflardan borç almak suretiyle de “iç borçlanma” yoluna gitmiştir (Anbar, 2009: 16).

Daha sonra, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile kabul edilen esaslara göre artık devlet keyfi vergi koymayacak ve mal müsadereesine gitmeyecekti. Bu durumda, Osmanlı maliyesi vergi sistemini ıslah etmek, devlet masraflarını belli bir düzene koymak zorunda idi. Fakat bu dönemde özellikle Abdülmecit’in bürokrasisi modern mali bilgilerden yoksundu. Yapılan uygulamalar yetersiz kalınca devletin ihtiyaç duyduğu para dış borçlanma ile karşılanabilirdi (Kara, 1988 : 223-224). İlk dış borçlanma girişimleri padişahın onayı alınmadığından neticelenememiştir. Ancak, 1854 yılı itibariyle Osmanlı Devleti, dış borçların yanında, 15 Milyon Sterlin’lik bir iç borçla da karşı karşıya kalmıştır. 1853–856 yılları arasında söz konusu olan Kırım Savaşı da Osmanlı mali yapısını

iyiden iyiye bozmaya başlayıp savaşın maliyeti yaklaşık 11 Milyon Sterlin'e ulaşınca, Osmanlı Devleti 1854 yılında ilk dış borç sözleşmesini imzalamıştır (Kazgan, 2005: 128).

Ancak buna rağmen dış borç temininde sıkıntı yaşayan Osmanlı Devleti, ancak birtakım şartlar doğrultusunda borç verilebileceği yaklaşımları ile karşılaşmıştır. Örneğin; İngiltere Osmanlı Devleti'ne borç vermek için cizyenin kaldırılması şartını getirmiş ve Hıristiyanlara özel hukuk sistemi oluşturulması talebinde bulunmuştur (Pamuk, 1997: 188).

Ayrıca, tutarı 5 Milyon Sterlin ve faiz oranı % 6 olan bu ilk dış borç için, Mısır vergisi karşılık olarak gösterilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk borçtan elde ettiği yaklaşık 3 Milyon Sterlin Kırım Savaşı'nın giderlerine yetmeyince, 1855 yılında % 4 faiz oranı üzerinden 3 Milyon Sterlin tutarında ikinci borç alınmıştır (Anbar, 2009: 16).

1854 ve 1855 borçlarının ardından Osmanlı İmparatorluğu, dış piyasalardan borçlanmaya devam etmiştir. 1854 – 1874 döneminde 15 dış borç sözleşmesine imza atan Osmanlı İmparatorluğu, 220 Milyon Sterlin borçlanarak, yalnızca 116 Milyon Sterlin elde etmiştir. 1860'ların başında dış borç ödemelerinin getirdiği yükümlülükler toplam devlet harcamalarının % 10'unu oluştururken, 1874 yılına gelindiğinde bu oran % 57'ye yükselmiştir (Anbar, 2009: 17).

Alınan borçlar, ancak eski borçların faizlerini karşılamaya ve/veya anaparalarını ödemeye yetecek düzeyde olunca, iç ve dış borç yükü bir anlamda karşılanamaz hale gelmiştir. Neticesinde de Osmanlı İmparatorluğu, 1875 yılında konu ile ilgili bir "Kararname" yayınlamıştır. Bu Kararname ile borçların faiz ve anapara ödemelerinin artık yapılamayacağını belirten Osmanlı Devleti, 5 yıl süreyle munzam borçlarının yarısını nakit, diğer yarısını da % 15 faizli senetlerle ödeyeceğini taahhüt etmiştir ki, bu durum Osmanlı Devleti'nin iflasını ilan etmesi şeklinde değerlendirilebilir (Yılmaz, 2007: 195).

Bu sürecin sonunda Batılı sermaye sahipleri ile Osmanlı Hükümeti arasında "Muharrem Kararnamesi" imzalanmış (Yılmaz, 2002:196) ve bu Kararname doğrultusunda da, Osmanlı Devleti'nin borçlarına yönelik indirim yapılması yoluna gidileceği ve ödeme şartlarının yeniden düzenleneceği belirtilmiştir.

Ancak tüm bunlara karşın Osmanlı Devleti borçlanmaya devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar batılı ülkelerden alınan yeni borçların yaklaşık iki katı anapara ve faiz ödemeleri olarak batı ülkelerine geri ödenmiştir. 1914 yılına gelindiğinde, dış borçların toplam tutarı yaklaşık 140 Milyon Sterlin, diğer bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri safi yurtiçi hâsılasının % 60'ı düzeyinde belirlenmiştir (Anbar, 2009: 17).

D. Osmanlı Devleti Ve Sermaye Piyasaları

Osmanlı Devleti'nde sermaye piyasaları ya da menkul kıymet alım-satımı yapılması, özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra gündeme gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Hükümeti, ilk borçlanma araçlarını piyasaya çıkarmış ve dış borçlanmalarını kolaylaştırmak istemiştir. 1854'den sonra başlayan dış istikrazların (dış borç) komisyonculuğunu yapacak bir nesil yetişmişti. Böylece, sanayi devriminin ikinci aşamasında finans kapitalin beslediği sermaye piyasaları ve borsalarda Galata sarrafları kendilerini göstermeye başlayacaklardır (Kazgan, 2005 : 15).

Bu süreç, dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nde bir menkul değerler borsası kurulması sürecini başlatmıştır. 1847-1852 tarihlerinde İstanbul Bankası ile devletin dış ticari ilişkilerini üstlenmişler, iç e dış borçlanmalarda aracılık rolü üstlenerek Osmanlıların ihraç ettikleri menkul kıymetlere iç ve dış pazarlar aramışlardır. Devlete ihtiyaç duyulduğunda kredi temin ederek 1862 tarihinde Galata Borsasını kurmuşlardır (Tabakoğlu, 2012 : 424)..

Ancak, Osmanlı iktisadi ve hukuki yapısı, bu işlemlerin yasal bir prosedür çerçevesinde düzenlenmesini sağlayacak bir işleyiş içermemekteydi. Bu nedenle de 1864 yılında borsacılar, borsada yapılan ve devlet tarafından kayıt altına alınmayan ya da takibi yapılmayan işlemlerin kayıt altına alınması için bir dernek kurmuşlardır (Anbar, 2009: 18).

İlk resmi borsa ise, 1866 yılında "Dersaadet Tahvilat Borsası" adı ile kurulmuştur. 1906 yılında çıkarılan bir Nizamname ile "Dersaadet Tahvilat Borsası", "Esham ve Tahvilat Borsası" adı ile işlem yapmaya başlamıştır. Bu borsa, Cumhuriyet'in ilanına dek faaliyetlerini devam ettirmiştir (Pamuk, 1997: 165).

Osmanlı finans piyasalarının Avrupa finans piyasaları ile bütünleşmesinde telgrafın da önemli bir yeri olmuştur. Haberleşmedeki bu gelişme, İngiliz ve Fransız tüccarlarının işine yaradığı kadar, özellikle ikinci dış krediden sonra finans kapitalinin işine de yaramıştır. Böylece Galata Borsası, Paris ve Londra Borsaları ile bütünleşmiş ve spekülatif faaliyetler nedeniyle yatırımcıların kârları daha da artmıştır (Anbar, 2009: 18).

IV. SONUÇ

18. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı ekonomik yapısını şekillendiren temel etmen, Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmaları ile şekillendirilen dış ticaret anlayışıdır demek yanlış olmayacaktır. Özellikle 1838 yılınca imzalanan Ticaret Anlaşması, Osmanlı ekonomisinin dünya pazarına açılmasını sağlamış, bu çerçevede de Avrupa ekonomisi Osmanlı ekonomisine bir anlamda hâkim olmaya başlamıştır.

Osmanlı ekonomisinin vergi gelirlerinin iltizam yöntemiyle toplanması ve diğer birtakım sebepler dolayısıyla büyük zararlar görmesi dolayısıyla, Osmanlı Hükümeti bu zararların neden olduğu bütçe açıklarının giderilebilmesi için bazı reformlar uygulamaya koyma yoluna gitmiştir. Ancak buna karşın

Osmanlı ekonomisi bütçe açıklarından kurtulamamış ve bilakis finansman ihtiyacı daha da artmıştır.

Dış borçlanma yoluna gitmemek için öncelikle iç borçlanmaya giden Osmanlı Devleti, bu duruma ancak 1854 yılına kadar dayanabilmiş ve neticesinde bu tarih itibarıyla ilk dış borç alımını gerçekleştirmiştir. Dış borçlanma süreci, Osmanlı iktisadi yapısının, Avrupa iktisadi yapısından doğrudan etkilenmesine yol açmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nde yabancı bankaların kurulması ve zaman içerisinde de şube açmaları şeklinde kendini göstermiştir.

Bu gelişmelerle birlikte Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile dış ticaretini geliştirmesi de, İmparatorluğun finansman ihtiyacının karşılanabilmesi için Avrupa finans piyasaları ile işbirliği içerisinde hareket zorunda kalmıştır. Bu işbirliği Osmanlı Devleti'nin para, banka ve mevduat işleyişlerine etkili bir şekilde yön vermiştir.

Kaynaklar

- Açba, S. (1995). **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854 – 1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Afyon.
- Akgüç, Ö. (1987). **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Anbar, A. (2009). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800 – 1914”, **Maliye Finans Yazıları Dergisi**, Yıl: 23, Sayı: 84, s. 17 – 37.
- Baechler, J. (1986). **Kapitalizmin Kökenleri**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Savaş Yayınları, Ankara.
- Bayraktar, K. (2002). “Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 71 – 87.
- Beşirli, M. (2009). “Osmanlı'da Borsa: Dersaadet Tahvilât Borsası'ndan Eshâm ve Tahvilât Borsası'na Yeni Düzenleme Girişimleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 1, s. 185 – 208.
- Cezar, Y. (1986). **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Yeni Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Eagleton Catherine-Williams J. (2011). **Paranın Tarihi**, Çeviren: Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Eldem, E. (1999). **Osmanlı Bankası Tarihi**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Fertekligil, A. (2000). **Türkiye'de Borsanın Tarihçesi**, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) Yayınları, İstanbul.
- Hamitoğulları, B. (1986). **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Savaş Yayınları, Ankara.
- Karabıyık, L. E. (2001). **Türkiye'de Finans Tarihi**, Vipaş Yayınları, İstanbul.

- Karaman, K. ve Pamuk, Ş. (2009). “Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi: Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Kasım Dönemi, Sayı: 191, s. 26 – 33.
- Karamursal, Z. (1989). **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karal, E.Z. (1988). **Osmanlı Tarihi**, Cilt VII., TTK., Ankara.
- Kasaba, R. (1993). **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Çeviren, Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, H. (1997). **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, H. (2005). **Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali**, Cilt: I, Roma Yayınları Ekonomi Dizisi, Ankara.
- Kazgan, H. (2005). Galata Bankerleri, Cilt : I, Orion Yayınevi, Ankara.
- Kennedy, P. (1998). **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500’den 2000’e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Çeviren: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Kıray, E. (2008). **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koraltürk, M. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Şirketleşme: İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu”, **Osmanlı**, Cilt: III, Editörler: Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Köse, M. (2001). “Osmanlı’da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, s. 30 – 39.
- Küçükalay, A. M. (2001). **Avrupa ve Osmanlı Devleti**, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Kütükoğlu, M. (1984). **Osmanlı – İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580 – 1838)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayınları, Ankara.
- Öner, E. (2001). **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi’nde Mali İdare**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Öner, E. (2005). **Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Cumhuriyet Dönemi’nde Mali İdare**, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Pamuk, Ş. (1994). **Osmanlı Ekonomisinde Bağlılık ve Büyüme (1820 – 1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1997). **100 Soruda Osmanlı – Türkiye İktisat Tarihi (1500 – 1914)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2000). **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2007). **Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserler – II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Quartaert, D. (1983). **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881 – 1908)**, Çeviren: Murat Sarıca, İletişim Yayınları, Ankara.
- Sédillot, R. (1982). **Değiş Tokuştan Süpermarkete Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü**, Çeviren: Esat Nermi Erendor, Cep Kitapları Yayınları, İstanbul.
- Sefer, İ. (2010). “Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. Yüzyılları Arası Ekonomik Girişimlerinde Yabancı Sermayenin Etkisi”, **Politika Dergisi**, Aralık Sayısı, s. 21.
- Şahinkaya, S. (2007). “XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Yapısı: Sanayileşme ve Bankacılık Özelinde Değınmeler”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: XXIII, Sayı: 218, s. 94.
- Tabakoğlu, A. (1995). **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2012). **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Takan, M. (2001). **Bankacılık: Teori, Uygulama ve Yönetim**, Nobel Yaynevi, Ankara.
- Tanör, R. (2011). “Osmanlı Devleti'nin İlk Borçlanma Nedenleri ve Sonuçları: Bir İmparatorluğun Yıkılışı”, **Ekodiyalog**, s. 3.
- Tezcan, B. (2012). **The Second Ottoman Empire Political and Social Transformation in the Early Modern World**, Cambridge.
- Toprak, Z. (1985). “Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Ankara.
- Turgut, M. (1998). **Osmanlı'da Devlet, Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlılıklar**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Urgancı, H. (1982). **Para ve Banka**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yerasimos, S. (2005). **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na**, Çeviren: Babür Kuzucu, Belge Yayınları Türkiye İncelemeleri Dizisi, İstanbul.
- Yıldırım, İ. (2010). “19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Deđerlendirme (1838 – 1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, s. 11 – 19.
- Yıldız, A. (2007). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Borçlanmasında Yabancı Sermayenin Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Ekim Sayısı: No: 37, s. 113 – 125.
- Yılmaz, B. E. (2002). “Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç”, **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 4, s. 186 – 198.